

УДК 341.222

Макарчук В. С.

РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р. У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Свого часу, ще за кілька років до розпаду СРСР, відомий радянський історик Л.Безіменський оприлюднив секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова і зробив досить несподіваний висновок: „Можна константувати, що за змістом жодний з пунктів не виходив за рамки широко розповсюдженій у ті часи практики. Аналогічні секретні домовленості малися у демократій з Англією, Італією, Німеччиною, а також у Польщі” [1]. Вказана теза не викликала заперечень у присутніх на «круглому столі» світил радянської науки – В.М. Фаліна, В.Л. Малькова, О.А. Ржешевського, В.Я. Сіполса, А.А. Іскандерова.

Проте у грудні того ж таки 1989 р. II з'їзд народних депутатів СРСР, услід за генеральним секретарем КПРС М. Горбачовим, засудив додатковий секретний протокол і оголосив його „недійсним з моменту підписання”. Схоже, колишній ставропольський комбайнер свого часу не надто ретельно вивчав міжнародне право на юридичному факультеті МДУ ім. М.В. Ломоносова. На зорі т. зв. Радянської влади інший російський „юрист” Володимир Ленін опублікував і оголосив „безумовно і негайно відміненими” таємні договори царської Росії [2], зокрема угоду 1916 р. з Японією про спільні колоніальні дії у Китаї, угоду 1916 р. між Росією, Великобританією і Францією про розподіл Туреччини, російсько-британський таємний договір і конвенцію 1907 р. про сфери впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті та ін. Проте навіть цьому революціонеру у голову не могло прийти оголосити вказані договори і угоди *недійсними з моменту підписання*. Підставою горбачовської, визнаємо, дуже запізнілої „недійсності” послужила нібито суперечність радянсько-нацистських домовленостей принципам *ius cogens*, тобто загальноприйнятих у міжнародному праві норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не маючи змоги з фактами у руках довести, що 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп „здійснили четвертий поділ Польщі” (з точки зору права це не більше, ніж красива метафора), сучасні критики радянської зовнішньої політики періоду Другої світової війни наполягають на тому, що Сталін свідомо дав Гітлеру карт-бланш на розв'язання війни проти Польщі, а відтак – у якості активного підбурювача і посібника – здійснив злочин проти людства. Вказана теза дістала загальне поширення, потрапила на сторінки сучасних підручників і посібників з міжнародного права. Так, А. Дмитрієв та В. Муравйов дали нищівну оцінку секретним протоколам: „аморальні і протиправні” [3].

Постановка завдання. Сучасна незалежна Україна є правонаступницею Української РСР, і, відповідно, повинна нести відповідальність за нібито деліктні дії

свої правопередниці. Автор вважає, що дії Радянського уряду, пов'язані з т. зв. радянсько-нацистською змовою, цілком вкладалися у норми тогочасного міжнародного права, а відтак не були „протиправними” Звідси робиться висновок, що висування у майбутньому будь-яких можливих претензій до України, пов'язаних із зміною її кордонів у роки Другої світової війни та наслідками цих змін (націоналізація власності іноземних компаній, репресії та депортації «іноземних громадян» тощо), є безпідставним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відразу зауважимо, що сучасне міжнародне право, зокрема Віденська конвенція по праву договорів 1969 р. (ст.64), стверджує: хоча з появою нової імперативної норми, договір, укладений з її порушенням, припиняється і стає недійсним, нова імперативна норма не має зворотної дії стосовно уже здійснених актів. Так, наприклад, домовленості, що стосуються територіальних питань, укладені і приведені у виконання в період, коли вони не суперечили діючому на той час міжнародному праву, не підлягають повторному розглядові. *Tempus regit actum*. Для прикладу, КНР була вимушена поважати угоди по “оренді” Гонконгу і Макао, укладені в умовах XIX ст., коли відповідні домовленості були насильно продиктовані Китаю з порушенням нині загальноприйнятих принципів рівноправності суб'єктів міжнародного права.

Більше того, як загальне правило, норми міжнародного права зворотної сили не мають, їх дія поширюється лише на ті відносини, котрі виникли після появи цих норм. Це ще й загальний принцип права (*Lex prospicit, non respicit; Lex retro non agit*), а у відношенні до договірної права відсутність зворотної сили закріплена у ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Імперативний принцип поважання територіальної цілісності і політичної незалежності держав іншими суб'єктами міжнародного права у його сучасному правовому розумінні остаточно склався не раніше 1945 р., коли він був сформульований у Розділі 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй. У першій половині XX ст., включаючи і міжвоєнний період, міжнародне право було не настільки категоричним.

В якості аргумента наведемо цитату з опублікованої у 1951 р. праці провідного американського дипломата, колишнього посла США в СРСР Дж. Кеннана: “Система національних держав не є і не повинна бути статичною. За своєю природою це непостійний феномен, що перебуває у стані безперервної зміни. Історія показує, що воля і здатність окремих народів вносити свій внесок в міжнародну спільноту постійно змінюється. Тому логічно, що національні форми (а що інше представляють собою такі речі, як державні кордони і уряди?) також повинні змінюватися. Завдання системи міжнародних відносин полягає не в тому, щоб заважати цьому процесові змін шляхом (створення) юридичної гальмівної сорочки, але у тому, щоб полегшити цей процес: робити легшими переходи, пом'якшувати різкості, до яких нерідко допроваджує цей процес, ізолювати і послаблювати конфлікти, які він викликає, і вести до того, щоб ці конфлікти не набували таких форм, які надто порушували б міжнародне життя у цілому. Але це завдання дипломатії у найбільш старомодному розумінні цього слова. Для вказаних цілей право надто абстрактне, надто негнучке, надто важко пристосовуване до вимог, які

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

виникають з обставин, які не можна обумовити і передбачити” [4]. Так, безумовно, Дж. Кеннан практик, а не теоретик міжнародного права. Тим не менше, праця його вийшла у світ через шість років після проголошення принципу територіальної цілісності держав, закріпленого в пункті 4 статті 2 Статуту ООН. І, якщо висновки практика, розходяться з імперативним міжнародно-правовим документом, то пояснення слід шукати у тому, що сама норма поважання територіальної цілісності суверенних держав у 1951 р. ще була надто “свіжою”, лише розпочала своє утвердження у якості загальної норми права.

В сучасному міжнародному праві (від 1945 р.) закріплений принцип непорушності державних кордонів, категорична заборона зміни існуючих міждержавних границь силовими засобами. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право визнавало за своїми суб'єктами “право” на війну [5]. Зрештою, нормою була і практика набуття титулу шляхом завоювання.

„Титул на територію, – писав ще у 1957 р. американський авторитет у галузі міжнародного права У.Гулд, – може також бути надбаний силовою або мирною анексією. Законність титулу через завоювання була поставлена під сумнів лише у недавні роки у відповідності з деклараціями проти вдавання до війни, що ведуть свій початок від Ковенайту Ліги Націй. Доктрина Стімсона, що містить невизнання результатів завоювання, та серія пан-американських домовленостей у сукупності з обмеженим визнанням доктрини Сімсона Лігою Націй породили погляди про відмирання доктрини, у відповідності з якою завоювання забезпечує легальний титул на територію” [6]. Тобто – через чотири десятиліття після заснування Ліги Націй та 12 років після прийняття Статуту ООН – американський юрист-міжнародник вказував лише на те, що „право” завойовника „поставлене під сумнів”.

Практика міжнародних відносин періоду 1918-1941 рр. закріплювала використання права на війну, в тому числі і з метою зміни існуючих – і підтверджених попередніми міжнародними договорами! – державних кордонів. Як приклад, можемо навести широко відомий Пакт Трьох. 27 вересня 1940 р. у Берліні Німеччина, Італія та Японія, до яких згодом приєдналися Угорщина, Словаччина і Болгарія, досягли угоди про взаємну допомогу і співробітництво у встановленні “нового порядку” (Neordnung) в Азії та Європі. У заявах, зроблених з приводу підписання Троїстого пакту, представники гітлерівської Німеччини, Італії і Японії відверто проголосили в якості своєї мети анексію чужих територій [7].

Але радянсько-нацистська «змова» 23 серпня 1939 р. була далекою навіть від цієї, звичної для тогочасного світу практики. Секретний протокол до Пакту про ненапад 23 серпня містив лише згадку про «сфери інтересів», а не якісь погоджені дії по окупації чи інкорпорації чужоземних територій.

У сучасній науковій думці популярною є теза про те, що, уклавши пакт з Гітлером, Сталін тим самим „поставив себе на одну дошку з нацистами”. Ця концепція доволі сумнівна. Не становили винятку і так звані „миролюбні держави”, до яких віднесемо у першу чергу Англію та Францію. „Силова цесія територій шляхом підкорення, супроводжуваного анексією, - писав у 1981 р. американський знавець міжнародного права Г. фон Глан, - або через „позоставлення” воєнного

часу, або через мирний післявоєнний договір завжди розцінювалася як така, що передає законний титул новому тримачу включених до свого складу територій. Становлення Ліги Націй, що супроводжувалося Пактом Бріана-Келлога (Паризьким Пактом) 1929 р., здавалося би змінило традиційну модель і виключило завоювання в якості набуття (легального – В.М.) титулу на території. Стаття 10 Ковенанту Ліги, як це у ньому стверджувалося, вводив зобов'язання стосовно Членів не визнавати насильницького захоплення території інших Членів. Не виявилось, однак, ні того, що він встановлював такі ж нововведення стосовно до втрат, понесених не-Членами, ані того, що Стаття тлумачиться згідно своєї букви – повною мірою. На практиці (він був застосований – В. М.), коли Асамблея у грудні 1939 р. вирішила виключити Радянський Союз за його агресію проти Фінляндії. Попередні ситуації насильницького включення території (Манчжурія, Ефіопія, Австрія, Чехословаччина, Албанія і усі поділи Польщі) не були успішними у плані застосування Статті 10. Ні Ковенант, на Паризький Пакт не містили у собі точно окреслених заходів забезпечення зобов'язань держав відмовитися визнати результати «незаконних актів завоювання» [8]. Іншими словами, нічого по суті не заважало Членам Ліги Націй визнавати насильницьке включення території однієї держави до складу іншої. Саме так у багатьох випадках вони і чинили. Жодних санкцій за визнання членом Ліги «правомірних» і навіть «неправомірних» дій агресора Ковенант Ліги Націй не передбачав. Залишалися лише міркування власної вигоди, як це було приміром з визнанням де-юре італійських завоювань у Африці Францією. Те, що переважна більшість держав-засновників Ліги Націй у 1918-1939 рр. не вдавалася до розв'язування війни і анексії чужої території, пояснюється передусім тим, що їх апетити уже були в основному вдоволені на Версальській конференції. І, навпаки, Італія, невдоволена підсумками післявоєнної конференції, вважала своїм «правом» вимагати розширення власних територіальних меж, висуваючи претензії не лише до Абіссинії, Але й Франції (Корсика), Австрії (західна частина країни), Албанії, Югославії, Греції.

Авторитетний австрійський юрист, професор Віденського університету А.Фердросс тісно пов'язував поняття джерел міжнародного права з практикою міждержавних відносин: «всі норми позитивного міжнародного права виникають, змінюються і перестають діяти у визначений час. Процес виникнення, зміни і припинення дії цих норм регулюється самим міжнародним правом» [9].

Загальновизнано, що важливим джерелом міжнародного права виступає звичай, тобто загальноприйнята на тому чи іншому відрізку часу практика відносин між державами.

У практиці міжнародних відносин 1918-1939 рр. країни, вдоволені підсумками Версальської мирної конференції (Великобританія, Франція, США), як правило, наполягали на непорушності існуючих кордонів та обов'язковості версальської системи міжнародних договорів для усіх суб'єктів міжнародного права, включаючи й ті держави, які зазнали поразки у світовій війні і були вимушені прийняти продиктовані умови післявоєнного миру. Зв'язок між виконанням договірних зобов'язань і забезпеченням мирних відносин між державами міститься в окремих

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

міжнародно-правових документах міжвоєнної доби, зокрема у резолюції Ради Ліги Націй від 17 квітня 1935 р. з приводу агресивних устремлінь Німеччини [10].

Разом з тим, під тиском Німеччини, Угорщини, Італії так звані Великі Держави цілком допускали на практиці не лише саму можливість зміни існуючих європейських кордонів (Мюнхен, Віденські арбітражі), але й проведення таких змін під тиском прямої погрози силою, всупереч волі зацікавленої сторони. Французький історик міжнародного права Ж. Барьєті справедливо писав, що “після Локарно в Європі існували два види кордонів: західні кордони, котрі зобов’язувалися поважати, і східні, котрі (як це таємно визнавалося) можуть бути переглянуті” [11]. Що ж стосується кордонів неєвропейських, то, приміром, італійське вторгнення у суверенну, але “африканську” Ефіопію було попередньо таємно схвалене французьким прем’єром Лавалем, тобто представником першої групи держав. Останній згодом навіть нахвалявся, що таким чином нібито “позбавив” Францію та усіх її союзників у Європі від італійського натиску.

Інша група держав, очолена Німеччиною, Японією і Італією, аніскільки не сумнівалася у своєму праві на встановлення “справедливих” кордонів, відмінних від тих, що склалися в світі і у Європі в результаті роботи післявоєнної Версальської конференції.

Друга Річ Посполита, рівно як і польський уряд на еміграції, у 1938-1940 рр., сама неоднократно грала за “гітлерівськими” правилами: перший раз восени 1938 р., коли в порозумінні з Третім Рейхом прийняла участь у розтерзанні безпорадної Чехословаччини (Тешинська Сілезія), другий раз – після воєнної поразки від Гітлера, коли, починаючи з осені 1939 р., почала вимагати “більш широкого” доступу до Балтійського моря – безумовно, за рахунок німецьких територій. Після вересня 1938 р. (Тешин), після березня 1939 р. (польське торжество з приводу угорської окупації Закарпатської України) уряд Другої Речіпосполитої сам поставив себе на одну дошку з Гітлером і став носієм правових звичаїв, прийнятих у практиці фашистських держав і тоталітарних режимів, – правового санкціонування використання сили у міжнародних відносинах і силової зміни існуючих державних кордонів.

Європейська і загальносвітова ситуація суттєво змінилася з початком Другої світової війни. „Миролюбні” донедавна держави не лише рішуче узялися за зброю, але й певний час не могли визначитися зі своїми намірами та апетитами. Мова йде не лише про «сфери впливу», але й евентуальні *територіальні надбання*.

На ранньому етапі війни – аж до прийняття відомої Атлантичної хартії – навіть провідні держави антигітлерівської коаліції Англія та США не ставили під сумнів своє “право” силою зброї ставити під власний контроль ті території, над якими нависла небезпека гітлерівської окупації, а також змінювати їх міжнародно-правовий статус у відповідності до власних інтересів і потреб. Проілюструємо це на прикладах.

Не пізніше 16 червня 1940 р. британський прем’єр Черчилль підготував і передав французькій стороні через генерала де Голля (на той час заступника міністра національної оборони Франції) план “злиття” Англії і Франції: “Віднині

Франція і Великобританія не є більше двома націями, але творять одну неподільну франко-британську націю (...) Кожний англійський громадянин стане французьким громадянином (...) Під час війни діятиме єдиний військовий кабінет для верховного військового керівництва (...) Парламенти обох країн будуть об'єднані. Всі воєнні сили Великобританії і Франції – наземні, морські і повітряні – будуть підпорядковані верховному командуванню”. Під виглядом створення такого “союзу” Черчілль пропонував передати французькі колонії, флот, авіацію тощо під контроль Англії і закріпити це актом “злиття держав” [12]. Враховуючи ту ситуацію, у якій опинилася Франція на момент оприлюднення британських пропозицій, інакше як політичним шантажем їх назвати проблематично. І хоча французький уряд відхилив згаданий план без усякого обговорення увечері 16 червня, це не завадило Великобританії здійснити спробу захоплення французьких колоній під приводом недопущення німецької окупації.

17 червня 1940 р. конгрес США прийняв закон про те, що Сполучені Штати не визнають переходу будь-якої території у Західній півкулі від однієї неамериканської держави до іншої. Це слід було розуміти так, що французькі та голандські володіння у Західній півкулі у випадку розподілу їх колоніальних імперій можуть перейти лише до США, а не до Німеччини чи навіть Англії.

США та Великобританія разом і поодиночки безуспішно намагалися узяти під свій контроль колоніальні володіння Бельгії та Голандії - держав, які впали жертвою німецької агресії у 1940 р. Можна припустити, не лише для того, щоб добровільно «повернути» їх після закінчення війни колишнім метрополіям.

Опираючись на факти, можемо тим самим стверджувати, що намагання “врятувати” від захоплення недружньою державою (наприклад, Німеччиною) тих чи інших територій або колоній, які належали державі, що в результаті агресії потерпіла військову поразку, втратила територію і була змушена вийти з війни, в роки другої світової війни було поширеною практикою, можна сказати, загальнопоширеним правовим звичаєм тієї суперечливої епохи, який аж до прийняття Атлантичної хартії (серпень 1941 р.) активно застосовували навіть розвинуті демократії. У цьому зв'язку не зайвим буде нагадати про окупацію Ісландії формально невоюючими США влітку 1941 р., ввід британських військ в Іран (серпень 1941 р.) і т. д.

“У процесі творення звичаєвих норм, – пишуть А.І. Дмитрієв та В.І. Муравйов, – дуже істотним є й те, що вони завжди виникають у практиці вузького кола держав. Звичаєва практика, що може бути локальною або дуже поширеною, визнана двома або більше державами як правова норма, стає такою. Згодом така звичаєва норма трансформується в норму загального міжнародного права через її визнання іншими або багатьма членами міжнародного співтовариства” [13]. Наприкінці 30-х-поч. 40-х рр. ХХ ст. можна говорити уже про загальне поширення практики порушення кордонів суверенних держав іншими суб'єктами міжнародного права під приводом захисту власних національних інтересів, при тому що світова громадська думка поблажливо і навіть схвально ставилася до таких, неприпустимих з точки зору сучасного міжнародного права, ексцесів. .

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

Можуть заперечити, що крім цього гіпотетичного „звичаю”, існувало ще й писане міжнародне право (*lex scriptum*), яке подібні дії забороняло. Дійсно, Статут Ліги Націй формально накладав на її членів обов’язок поважати, тобто захищати, територіальну і політичну незалежність кожного члена проти будь-якої агресії як з боку іншого члена, так і зі сторони держави, яка не є членом Ліги (стаття 10); обов’язок порвати торгівельні і фінансові відносини з будь-яким членом Ліги, що вдався до війни на порушення вказаних вище обов’язків (абзац 1 статті 16); а також обов’язок не вступати з будь-якими державами у міжнародні відносини, не сумісні з умовами Статуту (ст. 20). Проблема, однак, полягала у тому, що ці «правила гри» існували лише на папері.

„Зусилля „заборонити війну”, – писав професор Сіракузького університету Дж. Менгон, – аж до 1939 р. Лігою Націй не обмежувалися, але корінь проблеми полягав зазвичай у визначенні того, яка війна справедлива, а яка несправедлива, на сучасній мові – засудження агресії і разом з тим дозвіл державам здійснювати свої права на самозахист і самозбереження” [14]. До спорідненого терміну „самопоміг” вдається П.Корбетт – таку назву дістав перший підрозділ Розділу 5 („Теорія і практика: Проблема сили”) його праці [15]. Нагадаємо, що радянська дипломатія (особливо після 22 червня 1941 р.) пояснювала акцію 17 вересня 1939 р. як крок до певної міри вимушений і спрямований на захист інтересів власної безпеки. *Навіть якщо прийняти до уваги укладений 23 серпня 1939 р. радянсько-нацистський пакт про ненапад і секретний протокол до нього, то поява передових частин вермахту в середині вересня у погодженій радянській сфері впливу усе рівно створювала загрозу радянським інтересам безпеки.*

Емоційний (але не міжнародно-правовий) характер носить і звинувачення Радянського Союзу у тому, що своїми діями він, починаючи з серпня 1939 р. (від пакту Ріббентропа-Молотова), нібито заохочував агресора, а відтак несе відповідальність за розв’язання другої світової війни на рівних підставах з гітлерівською Німеччиною. У міжнародному праві дійсно існує поняття непрямой, чи посередньої відповідальності, але розуміється вона досить визначено, і у зовсім іншому ключі. „Держава, - пише Д.Анцилотті, – відповідає (лише) за дії, які, у відповідності з викладеними правилами, можуть бути поставлені їй у провину. У вигляді винятку може виявитися, що одна держава повинна нести відповідальність за дії, поставлені у провину іншій державі. У вказаному випадку говорять про непряму відповідальність”. На думку авторитетного юриста, „загальне правило” полягає у тому, що держава-протектор несе відповідальність за дії протекторату, натомість питання про відповідальність федеративної держави за дії окремого суб’єкта цієї федеративної держави є „спірним” [16]. Все! Кожний суверенний суб’єкт міжнародного права є абсолютно самостійним у своїх діях, отже говорити про посередню відповідальність іншого суб’єкта за такі дії можна лише з огляду на норми моралі, а не права. Загальновідома, наприклад, моральна і матеріальна підтримка урядом США держави Ізраїль у 60-80-х рр. минулого століття, як, зрештою, і те, що агресивні дії тогочасного Ізраїлю стосовно своїх сусідів неодноразово піддавалися осуду зі сторони Генеральної Асамблеї ООН. Проте,

політику США у близькосхідному питанні пов'язували з питанням про відповідальність за дії агресора лише у моральному плані. Санкції і резолюції осуду, застосовувані міжнародною спільнотою проти Ізраїлю, на Сполучені Штати Америки не поширювалися.

Висновки. Так звана доктрина інтертемпорального права проголошує відповідальність суб'єктів міжнародного права лише за дії, які уже кваліфікувалися як міжнародно-правові делікти на момент їх здійснення. Міжвоєнне (1918-1939 рр.) міжнародне право (передусім, звичаєве) усе ще визнавало за своїми суб'єктами не лише «право» на війну, але й можливість набуття титулу на територію внаслідок завоювання. Вийшовши з Ліги Націй та попередньо розірвавши з Польщею пакт про ненапад, гітлерівська Німеччина не мала жодних правових перепон для тиску на Варшаву і навіть для оголошення Польщі війни під тим чи іншим зручним приводом. Відтак ні радянсько-нацистський пакт 23 серпня 1939 р., ні підписаний одночасно з ним секретний протокол, у якому прямо передбачалися можливі „територіальні перетворення” у Польській державі, нормам тогочасного *ius cogens* не суперечили. Кремль у цій ситуації по суті скопіював «мюнхенську» політику західних демократій, застерігши, що конфлікт Гітлера з Польщею не повинен зачіпати державні інтереси СРСР. Радянські дії у вересні 1939 р., як свідчать документи, не тільки не були завчасно погоджені з Берліном, але й стали у певному розумінні неприємною несподіванкою для німецької сторони. Відповідно, не може бути поставлене і питання про якусь *правову* відповідальність Союзу РСР, хоча, поза найменшим сумнівом, дії Кремля суперечили принципам як загальнолюдської, так і так званої комуністичної моралі. Визвольний похід 17 вересня 1939 р. не може вважатися порушенням міжнародного права, оскільки у міжвоєнний період та на ранньому етапі Другої світової війни аналогічні дії набули загального поширення у практиці усіх провідних держав світу, включаючи й країни антигітлерівської коаліції. Право на „самозахист” у самому широкому розумінні цього слова було правовим звичаєм епохи.

Список літератури:

1. Вторая мировая война – истоки и причины: «Круглый стол» // Вопросы истории. – 1989. – № 6. – С. 20.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 35. – С.15.
3. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 87.
4. Kennan George. American Diplomacy 1900-1950. London: Secker & Warburg, 1953. – 146 p. – P. 89-90.
5. Див.: Анцилотти Д. Курс международного права. Т. I. Пер. с 4-го итал. издания. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – Т. I. – 447 с. – С. 429; Тиунов О.И. Принципы соблюдения международных обязательств. – М.: Междунар. отношения, 1979. – 184 с. – С. 12 та ін.)
6. Gould Wesley. An Introduction to International Law. – New York: Harper & Brothers Publishers, 1957. – 736 p., Bibliogr., Indexes. (Total – 809 p.). – P. 354.
7. Див. Documents on American Foreign Relations. Ed. by L. M. Goodrich & M. J. Carroll. – London. Vol. I-VIII. – vol. III. – P. 304-305.
8. Glahn G. Law Among Nations. An Introduction to Public International Law. – New York – London: Macmillan, 1981. – 734 p. – P. 260.
9. Фердросс А. Международное право. / Пер. с нем. – М.: Иностран. лит-ра, 1959. – 652 с. – С. 153.
10. Див. Hackworth F.H. Digest of International Law. Vol. I. – Washington, 1943. – P. 165.

**РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА „ЗМОВА” 23 СЕРПНЯ 1939 Р.
У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА**

11. Variety J. et Droz Y. Republique de Weimar et regime Hitlerien. 1918/1945. – Paris, 1973. – p. 41; Цит. за: Европа XX века: проблемы мира и безопасности. / Отв. ред. А.О. Чубарьян. – М. : Международные отношения, 1985. – 272 с.– С.46.
12. Reunaud P. La France a sauve' l'Europe. Vol. II. – Paris, 1947 – p. 351; Цит. за: История дипломатии. Изд. 2-е. Том IV. Дипломатия в годы Второй мировой войны.– М.: Издательство политической литературы, 1975. – 752 с. – С. 56.
13. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Навч. посібник. – К.: Юрінком інтер, 2000. – С.155.
14. Mangone Gerard. The Elements of International Law. Revised Edition. – Homewood, Illinois: The Dorsey Press, 1967. – 532 p. – P. 432 .
15. Див. Corbett Percy. Short Study of International Law. – Garden City, New York: Doubleday & Co, Inc., 1955. – 55 p. – P. 37-38.
16. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. I. Пер. с 4-го итал. издания. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – Т. I. – 447 с. – С. 441.